

تحلیل گفتمانی مدل آزمون در ۲ نگاره‌ی رودررویی حضرت موسی(ع) و ساحران از فالنامه‌ی صفویه

آرزو پایدارفرد*

استادیار دانشکده هنر دانشگاه بیرجند، دانشگاه بیرجند، خراسان جنوبی، بیرجند، ایران

مهدی محمدزاده

دانشیار و عضو هیئت علمی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

حسن بلخاری قه‌ی

استاد گروه مطالعات عالی هنر دانشکده هنرهای زیبا تهران، دانشگاه تهران، تهران، ایران

محمدعلی لسانی فشارکی

استادیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

چکیده

قرآن با زبان تمثیلی خود در شرح سرگذشت پیامبران، به‌عنوان سنتی تبلیغی عمل می‌کند که گاهی امیدوارکننده و گاه بازدارنده است. گفتمان قرآنی که آیین گفتگوی خداوند با بندگان به‌واسطه‌ی پیام وحی از سوی یک پیامبر است، با ذکر گنجینه‌ای از داستان‌های پیامبران امکان تحلیل گفتمانی نگاره‌های پیامبران را فراهم می‌کند. پژوهش حاضر به تحلیل گفتمانی ۲ نگاره از فال‌نامه‌ی صفویه که الگوی آزمون حضرت موسی در آن بروز کرده می‌پردازد. بنابراین مهم‌ترین سؤال پژوهش این است: ابعاد گفتمانی آزمون حضرت موسی در برابر ساحران، چگونه در دو نگاره بروز کرده و عامل دریافت چه معانی شده است؟ در مقاله‌ی حاضر با استناد به قرآن در تحلیل پیام نگاره‌ها، روش «گفتمان» از نوع قرآنی است که برای دست یافتن به ژرف‌ساخت‌های متن قرآن در نگاره، تحلیل نشانه-معناشناسی انتخاب شده است و گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای بوده است. نتایج نشان می‌دهد، صحنه‌ی رودررویی حضرت موسی(ع) و ساحران در دو نگاره، با نمایش دو معجزه در هر نگاره، قدرت و حقانیت الهی را بر اساس نظام گفتمانی پاد آشکار می‌کند. همچنین تمامی شاخصه‌های تصویری چون جایگیری شخصیت‌ها و ایجاد ترکیب‌بندی، زاویه دید و ایجاد جهت حرکت، افق دید یا دید فضایی در جهت بروز الگوی آزمون، فضای تنشی ناشی از آزمون را ایجاد کردند که در نگاره اول، معنای تقابل و جدال در تقابل و در نگاره دوم، معنای پیروزی نهایی با قدرت الهی به‌واسطه‌ی پادگفتمان الهی بروز آشکارتری داشت. لازم به ذکر است، برای دریافت معنای گفتمان در نگاره اول، از مربع معناشناسی گریماس استفاده شد تا این تقابل در نگاره بهتر مشخص شود و در نگاره دوم، معنا به‌واسطه‌ی جسمانه‌ی قدرتمند اژدها در تعامل با عوامل بصری زاویه دید (نگاه) و افق دید آشکار شد.

واژگان کلیدی:

گفتمان قرآنی، داستان‌های پیامبران، حضرت موسی(ع) و ساحران، نگارگری، نشانه-معناشناسی.

مقدمه

خداوند در قرآن با گستردگی موضوعاتی که مطرح می‌کند، بیش از همه، در پی رساندن انسان به هدایت است.^۱ در نگارگری دینی نیز لایه‌های پنهانی از معانی وجود دارد که تنها با تحلیل عمیق متن نگارگری بُعد پنهان متن، یعنی هدف و پیام متن آشکار می‌شود. بنابراین ضرورت پژوهش حاضر علاوه بر لزوم تحقیق در حوزه‌ی نشانه‌شناسی و معناگرایانه نگارگری به دلیل کمبود تحقیقات تخصصی، نیاز به بررسی جامع و دقیق یکی از مهم‌ترین موضوعات نگارگری یعنی نگارگری داستان پیامبران دارد که در این راستا، مهم‌ترین منبع قابل استناد، قرآن است. پابندی نگارگران در تصویر کردن روایت‌های پیامبران، جهت تأثیرگذاری بیشتر بر مخاطبان قرآن، ضرورت پرداختن به این موضوعات را روشن می‌کند.

لازم به ذکر است، نشانه-معناشناسی در دو نوع متن قابل تحلیل است: متن گفته‌شده (ثابت) و گفتمانی (در حال تغییر) که به دلیل آنکه

قرآن از جهت کشف معانی، سیال و در جریانی پویاست، نظام نشانه-معناشناسانه پژوهش از نوع گفتمانی خواهد بود که گفته پرداز خداوند است و گفته قرآن است و نظام گفتمانی معنادار، نگاره‌های واجد تحلیل بر اساس قصص قرآن است. بنابراین پژوهش حاضر به روش تحلیل گفتمان، نگاره‌های رودرویی حضرت موسی(ع) و ساحران را مورد بررسی قرار دهد و برای حصول به این امر، ابعاد گفتمانی بروز کرده در متن قرآن و در داستان موردنظر تحلیل می‌شود و پس از شناخت نظام‌های گفتمانی متن، بافتار^۲ گفتمانی دو نگاره با توجه به فضا سازی، زاویه دید و ایجاد جهت حرکت عناصر، جایگیری شخصیت‌های اصلی و در صورت لزوم، رنگ‌بندی گفتمانی مشخص می‌شود. روش تحقیق، نشانه-معناشناسی گفتمانی و اطلاعات از منابع کتابخانه‌ای استخراج شده است.

۱. پیشینه تحقیق

از آنجاکه تعداد مکتوبات در حوزه نشانه-معناشناسی نگارگری بسیار اندک است و به‌ویژه مبحث تحلیل گفتمانی نگاره‌های پیامبران به‌واقع مورد مطالعه و پژوهش پژوهشگران قرار نگرفته است. مقاله‌ی حاضر جزو اولین مقالاتی است که به مطالعات گفتمانی نگارگری و به‌ویژه نگاره‌های پیامبران می‌پردازد. اما کتاب (Kurucan & Erol, 2011) Dialogue in Islam و همچنین مقاله قصص‌الانبیاء به روایت تصویر از مهدی حسینی (Hosseini, 2005) و کتاب تحلیل عناصر ادبی و هنری داستان‌های قرآن از خلیل پروینی (Parvini, 1998) در جهت آشنایی با ساختار داستان پیامبران در قرآن از منابع مفید است. همچنین مجموعه مکتوبات دکتر حمیدرضا شعیری در نشانه معناشناسی گفتمانی و دیداری (Shairi, 2016) در شناخت ابعاد گفتمانی در زمینه‌های متعدد و روایت داستانی و آثار تجسمی راه گشا بود. لازم به ذکر است مطالعه‌ی کتاب «خدا و انسان در قرآن» از اسلام‌شناس معاصر، توشیهیکو ایزوتسو که به سخن گفتن خداوند با پیامبر و به‌واسطه‌ی آن با انسان می‌پردازد در رویکرد گفتمانی مقاله‌ی حاضر تأثیر مهمی داشته است (Izutsu, 1995). همچنین مقالات تحلیل نگاره بارگاه کیومرث اثر سلطان محمد بر اساس الگوی کنشی و مربع معناشناسی گریماز از احمدپناه و جباری (Ahmadpanah & Jabbari, 2014) نقش پادگفتمان‌ها در تحلیل گفتمانی سوره کهف فریده داودی مقدم و دیگران در پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن (۱) (Davudi Moghadam et al., 2017)، تحلیل نشانه‌شناختی گفتمانی سوره الرحمن (مبتنی بر الگوی تنشی) از حدیث شریفی و نجم‌الدین در پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن (Sharifi & Najmedin, 2014)، از کرامت جاهلی تا کرامت قرآنی؛ نشانه‌شناسی فرآیندهای گفتمانی «کرامت» در قرآن از رهنما و دیگران در فصلنامه الهیات و علوم اسلامی (۲) (Rahnama et al., 2013)، تحلیل نشانه-معناشناختی

گفتمان روایی ضحاک و فریدون بر اساس نظریه گرمس از شریفی و دیگران در فصلنامه ادبیات حماسی (۵) (Sharifi et al., 2016) از مکتوبات گفتمانی در حوزه‌ی داستان پیامبران یا نگارگری هستند.

۲. مبانی نظری تحقیق

یکی از روش‌های پژوهش کیفی که در دهه‌های اخیر کاربرد زیادی داشته، تحلیل گفتمان است. تحلیل گفتمان که در زبان فارسی به سخن کاوی، تحلیل کلام و تحلیل گفتار ترجمه شده است در رشته‌های علوم اجتماعی و انسانی و در مطالعات نظام‌مند ساختاری، کارکردی و فرآیند تولید و محتوای گفتار و نوشتار کاربرد داشته است (Qajari, 2013, Preface).

خداوند خالق و عالم با علم بر کارکرد زبان و گفتار این ابزار را برای هدایت بشر به کار برده است. خداوند در آیات بسیاری از قرآن به گفتمان یا همان آیین گفتگو برای هدایت انسان اشاره کرده است؛ با حکمت و اندرز نیکو، به راه پروردگارت دعوت نما! و با آن‌ها به روشی که نیکوتر است، استدلال و مناظره کن! پروردگارت، از هر کسی بهتر می‌داند چه کسی از راه او گمراه شده است و او به هدایت‌یافتگان داناتر است (نحل/۱۲۵). در این گفتمان، جایگاه پیامبر به‌عنوان واسطه‌ی گفتگوی خداوند با بندگان حائز اهمیت است، آن‌گونه که در آیات بسیاری از قرآن، پیامبر، بشارت‌دهنده و بیم‌دهنده برای قومش از طرف خداوند معرفی می‌شود و وظیفه‌ی پیامبر، هدایت و روشننگری مردم یا به تعبیری دعوت با گفتمانی پسندیده با رعایت حق به‌سوی خداست؛ ما هیچ پیامبری راه جز به زبان قومش، نفرستادیم تا (حقایق را) برای آن‌ها آشکار سازد (ابراهیم/۱۴).

از طرفی، نشانه-معناشناسی، ابزاری برای تجزیه و تحلیل گفتمان، متن یا کلام است به شیوه‌ای که ابتدا سطوح مختلف متن مشخص

باشد، از این رو، ممکن است در راه رسیدن به مقصد خویش یعنی هدایت آدمیان به سعادت از «مَثَل» بهره گرفته باشد (Tabataba'i, 1995, pp. 165-166). مثل‌های قرآنی، با مثل‌های رایج میان مردم متفاوت است. مثل‌های قرآنی، تمثیل هستند و بر پایه‌ی تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه شکل گرفته‌اند. در واقع، مثل‌ها تشبیه حقایق عقلی به امور حسی و قابل لمس است (Baniani et al., 2014, p. 138-139). بنابراین مهم‌ترین هدف داستان در قرآن، دعوت انسان‌ها به سوی خداوند و عبرت‌آموزی است (Hosseini, 2005, p. 114-115).

۴. ساختار داستان‌های قرآنی و انواع گفتمان

چتمن در کتاب داستان و گفتمان، یک متن روایی را متشکل از داستان و گفتمان و داستان را متشکل از رویدادها و شخصیت‌ها و تعاملات داستانی می‌داند (Chetman, 2011, p. 9). در قرآن، نام ۲۵ پیامبر آمده است و از آنجاکه تعداد پیامبران بیش از این هاست؛ خداوند در سوره‌های غافر/ ۷۸ و نساء/ ۱۶۴ می‌فرماید که سرگذشت برخی پیامبران در قرآن گفته شده و برخی گفته نشده است. قرآن در داستان پیامبران، یک متن گفتمانی روایی است که هم داستان و هم گفتمان در آن جریان دارد. آن چنان که پیش‌تر گفته شد، خداوند در قرآن در پی مشخص کردن زمان و مکان داستان‌ها به‌طور خاص نیست چراکه هدف قرآن، بیش از تأکید بر نام انسان‌ها، مکان‌ها، زمان و اعداد و غیره تأکید بر هدایت است. بر این اساس در داستان‌های قرآنی سه عامل برجسته وجود دارد: شخصیت، رویداد و گفتگو. در بیشتر داستان‌هایی که مستقیماً به پیامبران و مؤمنان مربوط است نقش شخصیت اصلی یا پیامبر در پیشبرد داستان، غالب است و گفتمان در چنین داستانی به آیین گفتگوی شخصیت اصلی با دیگر شخصیت‌ها چون یاری‌دهنده، و شخصیت‌های بازدارنده می‌پردازد. در واقع در داستان پیامبران، شخصیت اصلی یا واسطه پیام با به همراه داشتن پیام دعوت خداوند، به‌سوی شخصیت‌های متفاوت می‌رود (دریافت‌کننده‌ی پیام) و بر اساس خصلت‌هایی که دریافت‌کنندگان پیام از خود نشان می‌دهند، گفتگو و تعامل می‌کند.

در داستان پیامبران، ساختار روایی با حضور کنش‌گزار که خداوند است و کنشگر اصلی که پیامبر است و معمولاً عامل بازدارنده که مخالف و منکر کنش تسلیم در برابر خداوند است و کنشگر یاری‌دهنده‌ی پیامبر مشخص می‌شود. در داستان حضرت موسی و فرعون، نظام گفتمانی بروز کرده از نوع کنش محور، تنش محور و پاد گفتمان است که در ادامه شرح داده خواهد شد و سپس چگونگی بروز این انواع گفتمانی در نگاره‌ها، با تحلیل نشانه-معناشناسی گفتمانی، مشخص می‌شود.

۴-۱. گفتمان کنشی-تجویزی

نظام گفتمانی تجویزی در زیرمجموعه نظام کنشی گفتمان قرار می‌گیرد. این نوع گفتمان ما را با کنش‌گزاری مواجه می‌سازد که در موقعیتی برتر نسبت به کنشگر قرار دارد و می‌تواند کنشگر را وادار به انجام کنش کند. که البته خواست و اراده‌ی کنشگر در قبول کنش و یا عدم قبول آن، تأثیرگذار است (Shairi, 2016, p. 24). خداوند در قرآن رابطه‌ی کنشی-تجویزی خود را با بندگان به‌صورت عهد و پیمان بستن با آن‌ها بیان می‌کند و خواستار آن است که انسان یا به شکلی

می‌شود و آنگاه رابطه سطوح متن با یکدیگر مورد بحث قرار می‌گیرد و کلیت معنایی پدید می‌آید. در واقع نشانه-معناشناسی، زبان را مجموعه‌ای از نشانه‌ها نمی‌داند بلکه آن را مجموعه‌ای از ساختارهای معنایی می‌داند. موضوع اصلی این علم، روابط فراساختاری پنهانی است که معنا را تولید می‌کند (Abbasi & Firoozjani, 2012, p. 168). دکتر حمیدرضا شعیری در سه کتاب، ۱. نشانه-معناشناسی ادبیات، نظریه و روش تحلیل گفتمان ادبی ۲. تجزیه و تحلیل نشانه-معناشناسی گفتمان ۳. نشانه-معناشناسی دیداری، نظریه‌ها و کاربردها نقش بُعد درونی انسانی و احساسات را در نشانه-معناشناسی حائز اهمیت می‌داند. بر این اساس، تحلیل نشانه-معناشناسی متون، از منظر نگاه درونی و بیرونی با شخصیت‌ها و جسمانه‌های وابسته به شخصیت‌ها قابل بررسی‌اند.

در نشانه معناشناسی قرآن با عبور از نشانه‌شناسی ساخت‌گرای محض به نشانه‌شناسی پدیدارشناسی و نشان دادن مسیر حرکت نشانه‌ها به نشانه‌های استعلایی، عوامل معرفت‌شناسانه آثار، فرصت بروز و ظهور بیشتری می‌یابد. که با تحلیل قصه‌های قرآن از این دیدگاه می‌توان انواع نظام‌های گفتمانی درون داستان‌ها را تحلیل کرد و به تبیین قابلیت‌های زبانی آن و روشن شدن معانی متعالی و آموزه‌های نهفته در کنش‌ها و گفتارهای قصه‌ها پرداخت (Davoudi, 2014, p. 177). بر این اساس پس از تحلیل بافت گفتمانی داستان نگاره‌های مورد نظر از قرآن، نشانه‌های تصویری و عوامل بصری که در نگاره‌ها نیز سبب آشکار شدن انواع گفتمانی متن شدند، با تحلیل ژرف ساختارهای نگاره‌ها و کشف روابط معنادار در نگاره‌ها به دست می‌آید.

۳. روایت یا داستان‌های تمثیلی از منظر قرآن

خداوند در قرآن با استفاده از تمثیل، معانی عمیق و اساسی چون تقوی، پیروی نکردن از شیطان، تمسک جستن به خداوند و یاری طلبیدن از او و غیره را در قالب طرح داستان مطرح می‌کند. چراکه تمثیل یکی از جلوه‌های بیانی است که در پرده‌برداری از معانی و به تصویر درآوردن حقایق در قالبی ساده و قابل فهم، نقشی بسزا ایفا می‌کند و شنونده را چنان تحت تأثیر قرار می‌دهد که گمان می‌کند شخصاً در ماجرا حضور دارد و حوادث را از نزدیک مشاهده می‌کند (Nagibzadeh, 2006, p. 70). بنابراین سه ویژگی، مختص تمثیلات قرآن است: ۱. واقعی بودن داستان‌ها و شخصیت‌های آن ۲. عاری بودن از خیال‌پردازی ۳. عدم وجود مبالغه و غلو در آن‌ها (Kamali, 2014, p. 150). همچنین تمثیلات قرآن یا به شکل عام مطرح می‌شوند^۳ و یا ناظر به شخصیتی با خصلت مشخص هستند^۴ و یا در قالب داستان پیامبران چون موسی (ع) و ابراهیم (ع) و غیر انبیاء چون ذوالقرنین، اصحاب کهف، اصحاب القریه، صاحب دو باغ، ملائکه و جنیان در داستان‌های غیر انبیائی مطرح می‌شوند (Parvini, 1998, p. 85).

«برخی پژوهشگران معتقدند اگر قرآن کریم در بسیاری از داستان‌های گذشتگان، عناصر اصلی قصه، چون زمان، مکان و شرایط طبیعی، اجتماعی و سیاسی را ذکر نمی‌کند، از آن‌رو است که قرآن در قصه‌گویی روشی برگزیده است که بهتر به هدف و مقصد برسد، بی‌آنکه در صدد بازشناساندن واقعیت صرف و وقایع تاریخی دقیق

بهرتر بندگانش، تنها او را به خدایی برگزینند.

۴-۲. گفتمان تنشی

در برخی موارد گفتمان کنش محور تبدیل به گفتمان تنش محور می‌شود. در اینجا رابطه‌ی درونی افراد نسبت به نظام ارزشی که پیامبر بیان می‌کند، ملاک گفتمان می‌شود. در واقع گفتمان از حالتی بیرونی و تعریف شده خارج شده و اشخاص بر اساس شناخت درونی، حالات و فرایند حسی-ادراکی و عاطفی خود نسبت به نظام ارزشی اخلاقی پیامبر، واکنش نشان می‌دهند. گفتمان تنشی دو جریان یکی متعلق به حالات روحی و عاطفی کنشگر و دیگری متعلق به دنیای بیرونی را درهم آمیختگی باهم قرار می‌دهد. فضای تنشی بر دو محور فشاره و گستره استوار است. فشاره، عناصر کیفی و عاطفی هستند و گستره بر پایه شناخت دنیای بیرون شکل می‌گیرد (Shairi, 2016, p.38-39). در داستان پیامبران، فضای تنشی زمانی ایجاد می‌شود که عوامل بازدارنده به جهت حسی درونی با فشاره عاطفی قوی چون ترس، خشم، غرور و غیره از گستره‌ی شناختی و عقلانی تفکر در پیام دعوت پیامبر دور شده و به‌عنوان عامل بازدارنده، کنش ضد ارزشی از خود بروز می‌دهند.

۴-۳. پاد گفتمان

در نگاره‌های داستان پیامبران، گفتمان مبتنی بر پاد حمایت الهی از یک پیامبر است و زمانی رخ می‌دهد که پیامبر برای اثبات حقانیت گفته‌های خود به درخواست قوم یا گروهی از مردم و یا حاکم دارای قدرت، باید نشانه‌ای از طرف خداوند ارائه کند تا تردید از میان دل‌ها برداشته شود. مطمئناً آن نشانه باید چیزی خارق‌العاده و بیش از توان انسانی پیامبر باشد تا، قلوب دارای تردید ایمان آورند. بنابراین، معجزه یا معجزاتی از طرف خداوند به‌واسطه‌ی پیامبر اتفاق می‌افتد. در اینجا پاد با ایجاد دیوار دفاعی و چتر حمایتی عمل می‌کند و در درون نظام ارزشی بر مبنای گفتمان انکار یا تسلیم، پاد گفتمان ارائه‌ی معجزه توسط پیامبر برای هدایت و ایمان و درنهایت تسلیم قوم به‌سوی خداوند اتفاق بیافتد.

در زبان عربی، ماده‌ی عجز از نظر لغت به معنای ضعف و ناتوانی و نقیض حزم است. معجزه، امری ست خارق‌العاده برای صدق ادعای نبی به اذن خداوند که همه از انجام آن ناتوان باشند. در قرآن، معجزاتی که به پیامبران نسبت داده شده برای اثبات رسالت آنان بوده است و آن اعمال نشان‌دهنده‌ی راستگویی پیامبر و در نتیجه، درستی وحی الهی بوده است (Parcham, 2010, p.24-26-27).

۵. متون مصور دینی

دکتر گونزل رندا در مطالعه انواع متون دینی مصور در عالم اسلام سه گروه نسخ مصور دینی قائل است: ۱- حلیه‌ها ۲- دلایل الخیرات ۳- داستان‌های پیامبران. گروه سوم یعنی نسخ مصوری چون جوامع التواریخ خواجه رشیدالدین فضل‌الله، قصص الانبیاء، سیرالنبی، انبیا نامه، فال‌نامه، معراج‌نامه و غیره هستند. این نسخه‌های مصور، حاوی تصاویری از بخش‌های مختلف زندگی پیامبران انجیلی و قرآنی از جمله زندگی حضرت محمد(ص) است. این نسخ برگرفته از قصص الانبیاء اثر ثعلبی و قصص الانبیاء فارسی نوشته نیشابوری

همچنین آثار ادبی و دینی دیگر چون روضه الصفا میرخواند، مجالس العشاق گازرگاهی و حدیقه السعدا شاعر ترک‌زبان، فضولی همچنین آثار الباقیه، جامع‌التواریخ، مجمع‌التواریخ، زبدة‌التواریخ، معراج نامه و کلیات حافظ آبرو نیز حاوی نگاره‌هایی از داستان‌های پیامبران هستند. یکی از منابع تصویرگری داستان‌های قرآنی، فال‌نامه‌هاست که شامل رویدادهای معجزه‌آسای زندگی شخصیت‌های ادبی و پیامبران انجیلی و قرآنی و امامان شیعه است. نگارگری نسخ مصور فال‌نامه‌ها در قرن شانزدهم هم در محافل صفوی و هم در محافل عثمانی انجام می‌شده است (Renda, 2006, p.149-151). این کتاب پیشگویی، ترکیبی از تصاویر نادر به همراه متون علمی در رابطه با خواب و رؤیا، فال و پیشگویی است.

از فال‌نامه‌ها چند نسخه و تعدادی تک‌برگ نگارگری شده باقیمانده است. یکی از این نسخ فال‌نامه در دوره‌ی صفوی به سفارش شاه‌تهماسب نگارگری شده است. این نسخه‌ی خطی، شامل طیف وسیعی از تصاویر شامل: قصص قرآنی، سیارات و نشانه‌های صور فلکی مرتبط با زندگی و کردار قدیسین و پیامبران اسلامی است. فال‌نامه‌ی شاه‌تهماسبی ۷۳ نگاره دارد و احتمالاً متعلق به مکتب تبریز یا قزوین است و استوارت کری ولش با مقایسه چهره‌های نگاره‌های آن، نگارگر آن را آقامیرک می‌داند (Farhad, 2010, p.44) و نسخه دیگر در زمان شاه احمد اول عثمانی تهیه شده است. یک نسخه از فال‌نامه، محفوظ در موزه توتقایی استانبول (نسخه عثمانی و نسخه صفوی) و مجلدی در کتابخانه درسدن آلمان (نسخه صفوی) موجود است. همچنین تگ برگ‌های پراکنده از این دو نسخه در موزه فریر و گالری ساکالر متعلق به مؤسسه اسمیتسونین و موزه متروپولیتن نگهداری می‌شود. لازم به ذکر است دکتر معصومه فرهاد دکترای هنر اسلامی از دانشگاه هاروارد و مسئول بخش اسلامی موزه فریر و ساکالر واشنگتن کتابی با نام فال‌نامه به زبان انگلیسی (۲۰۰۹) به چاپ رسانیده است که بخش قابل توجهی از نگاره‌های هر دو فال‌نامه‌ی صفوی و عثمانی و تک‌برگ‌هایی از نسخه‌های فال‌نامه در این کتاب وجود دارد.

۶. تحلیل گفتمانی داستان حضرت موسی(ع) با فرعون

در میان پیامبران، حضرت موسی(ع) به جهت سخن گفتن مستقیم خداوند با او از دیگر پیامبران متمایز است. به همین دلیل است که متکلمان به موسی لقب «کَلِیمُ اللّهِ» داده‌اند یعنی کسی که خدا این شرف را به او ارزانی داشت که با او سخن گفت (1995, p.208). Izutsu, بعضی از آن فرستادگان را بر بعضی دیگر برتری دادیم. در میان آنان کسی است که خدا با او سخن گفت و درجه‌ی بعضی از ایشان را بالاتر قرار داد (بقره/۲۵۳). هر دو نگاره که رودرویی حضرت موسی(ع) و ساحران را به تصویر کشیده است، در آیات ۱۹ تا ۵۴ از سوره‌ی شعرا و آیات ۹۴ تا ۱۴۱ از سوره اعراف و آیات ۱ تا ۸۲ سوره طه ذکر شده است.

پس از شرح داستان بر اساس آیات قرآن و یا به عبارتی گفتگوهای درون داستان، شخصیت‌ها و پی‌رنگ مشخص می‌شود؛ در آیات مذکور، گفتمان «دعوت» با گفتگوی خداوند با حضرت موسی(ع) (راوی: حضرت محمد(ص)) آغاز می‌شود؛ شروع داستان با گفتمانی میان کنش‌گزار یعنی خداوند و شخصیت اصلی(کنشگر)،

بی‌تأثیر است. اما ساحرانی که قدرت الهی را دیدند، ایمان آوردند و گفتند ما نخستین ایمان آوردگانیم چرا که جسمانه‌ها یا اَبه‌های آزمون چون سحر، جادو، عصا و مار ساحران کاملاً مشخص کرد که موسی، هنر ساحری آنان را دنبال نمی‌کند بلکه از نیروی عظیم دیگری جز سحر دست به آزمون زده است و در نتیجه ساحران در الگوی آزمون موسی و فرعون، اولین ایمان آوردگان بودند.^۱ فرعون، همچنان انکارکننده باقی ماند تا در ادامه آیات داستان، سرنوشت او بعد از ارائه‌ی معجزه‌های دیگر، مشخص می‌شود که انفصال او بعد از ارائه‌ی معجزه و تکرار آن و همچنان انکار و تکذیب دعوت در نهایت منجر به نزول عذاب از جانب کنش‌گزار و حذف او و یارانش از نظام ارزشی می‌شود. در جدول ۱، ساختار داستان حضرت موسی و فرعون و بافت گفتمانی آن ارائه‌شده است.

در قرآن، آزمون که به معنای «فتنه»^۲ یا ابتلاء آمده است، شامل همه‌ی انسان‌ها می‌شود و در این آزمون، عاملی بازدارنده و ضعیف‌کننده چون شیطان، ایفای نقش می‌کند. آن چنان که در آیه ۶۴ سوره‌ی اسراء درباره وارد شدن این کنشگر بازدارنده از ایمان از راه شراکت در مال و فرزندان انسان تأکید شده است: هر کدام از آن‌ها را می‌توانی با صداقت تحریک کن! و لشکر سواره و پیاده‌ات را بر آن‌ها گسیل دار! و در ثروت و فرزندانشان شرکت جوی! و آنان را با وعده‌ها سرگرم کن! ولی شیطان، جز فریب و دروغ، وعده‌ای به آن‌ها نمی‌دهد (۶۴/اسراء). بنابراین آزمون، سنگ محک است برای مشخص شدن عیار ناب و حق بودن در برابر جعل و فریب (دهخدا، ذیل واژه محک). بنابراین آزمون، تقابل و جدال میان خیر و شر است و در داستان موردنظر از حضرت موسی (ع)، درواقع گفتمان آزمون، تقابل میان ارزش و ضدارزش، تسلیم و انکار، حمایت الهی یا عذاب را روشن ساخت. معناشناسی روایت و مبدع مربع معناشناسی روایت، معتقد است مقوله‌های متضاد در روایت، معنای بنیادی را می‌سازند. درواقع با قرار دادن جهان در ساختاری از قطب‌های متضاد، معنا بروز پیدا می‌کند. مربع معناشناسی گریماس با حرکت در میان تقابل‌های مطرح‌شده در روایت و رسیدن به کلیت معنایی به تجزیه و تحلیل ساختارهای ژرف می‌پردازد و در شناخت معنای شکل گرفته در ساختارهای بصری نگاره‌ها یاری می‌رساند (Ahmad Panah & Jabari, 2014, p. 87). بافتار گفتمانی دعوت موسی طبق مربع معناشناسی گریماس در تقابلی آشکار به تسلیم و یا انکار قوم منجر شد. همچنین بر این اساس در تضادی دیگر، فرعون پس از آزمون پیشنهادی خود و تسلیم عده‌ای از ساحران و بنی‌اسرائیل به سوی خداوند، ایمان آوردگان را «محرور» از هر مال و ثروت و رفاه و هر چیزی می‌کند چرا که اعتقاد دارد کنش‌گزاری بالاتر از او نیست. درحالی‌که خداوند پس از آن گفتار، می‌فرماید که بنی‌اسرائیل را وارث تمام آن نعمت‌ها کردیم. در نمودار ۱ مربع معناشناسی گریماس و تقابل‌های معنایی بر اساس آن در داستان حضرت موسی و فرعون ذکر شده است.

۷. تحلیل گفتمانی ۲ نگاره‌ی رودررویی حضرت

موسی (ع) با ساحران

از نگاره‌های شناخته‌شده فال‌نامه صفوی با موضوع حضرت موسی (ع)، به مناظره‌ی حضرت موسی (ع) با ساحران و تبدیل عصای آن حضرت به اژدها و دست نورانی ایشان اشاره دارد (تصویر ۱). در نگاره شماره

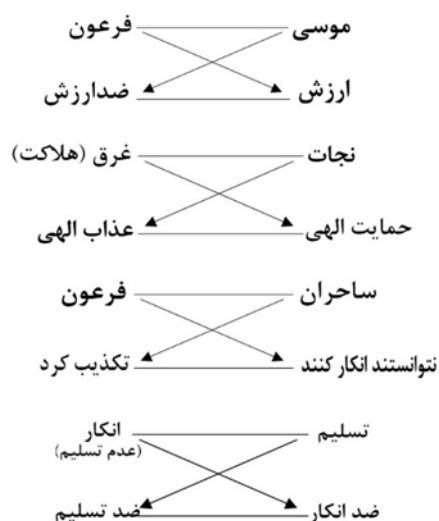
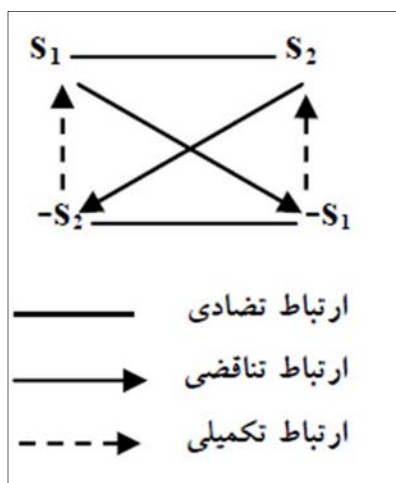
حضرت موسی است. کنش‌گزار در مرتبه‌ی علم و دانایی و کمال مطلق از کنشگر یا محرک می‌خواهد که به سراغ انکارکننده (فرعون) برود (آیه ۱۰/شعرا). چراکه لازم است موسی برای ابلاغ پیام دعوت، بالاترین مقام جامعه را آگاه سازد و پیام دعوت خداوند را به او برساند. حضرت موسی با خداوند درباره ترس از انکار دعوتش گفتگو می‌کند و در اینجا گفتمان به شکلی یک تنش حسی-ادراکی یعنی ترس را بیان می‌کند. حالتی درونی که باعث ضعف کنشگر شده است. بنابراین موسی برای غلبه بر ترس و بیان راسخ، از خداوند طلب یاری‌دهنده می‌کند و هارون به‌عنوان یاری‌دهنده به موسی وارد داستان می‌شود (آیه ۱۱-۱۳). مجدد ترس در جریان گفتمانی تنشی از نوع حسی-ادراکی باعث نگرانی موسی می‌شود (آیه ۱۴) و خداوند در گفتمانی حمایتی با او سخن می‌گوید. درواقع کنش‌گزار به کنشگر اطمینان کامل می‌دهد که اگر با نشانه‌های او به سراغ نظام ضد ارزش برود، حامی و پشتیبان موسی است (آیه ۱۵).

تعامل میان کنشگر و یاری‌دهنده با انکارکننده اصلی یعنی فرعون برای شناخت نظام ارزشی جدید (خداوند) آغاز می‌شود و کنش موسی، محرکی می‌شود برای انتقال نظام گفتمانی تعاملی ساده به نوع تنشی از سوی فرعون یعنی بر پایه تحریک عاطفه در درون موسی. درواقع تعامل با عامل بازدارنده، باعث بروز «حس دین» در موسی می‌شود زمانی که فرعون، به موسی یادآوری می‌کند که این فرعون بوده است که در دوران کودکی موسی از او نگهداری کرده و به او محبت بسیار روا داشته است و این گفتگو، فضای گفتمانی تحریکی ایجاد می‌کند (آیه ۱۸). پس از آن مجدد، فضای تنشی شناختی به‌واسطه‌ی یادآوری اشتباه موسی و ایجاد حس «ندامت» در او شکل می‌گیرد (آیه ۱۹). با وارد شدن به نظام کنشی بر پایه ارزش و حق، گفتمان‌های هم سو چون گفتمان تنش محور با به رخ کشیدن قدرت توسط فرعون آشکار می‌شود و از طرفی معرفی کنش‌گزار توسط موسی و باز رویکرد تنشی تهدید فرعون در به زندان انداختن موسی که ناشی از فضای خشم و تزلزل در درون اوست، و درنهایت، حس تردید در مخاطبین (اطرافیان فرعون و قوم بنی‌اسرائیل) ایجاد می‌شود که حقیقت با کیست؟ (آیه ۲۹/شعرا).

با تعبیر زمان و مکان داستان، مدل آزمون در گفتمان دعوت شکل می‌گیرد. در آزمون، ابتدا عامل بازدارنده یا فرعون با بشارت و مژده به ساحران در برابر پیروزی‌شان، وارد جدال با کنشگر و کنش‌گزار می‌شود. در اینجا حمایت الهی یا پادگفتمان به کمک نظام ارزشی می‌آید و کنشگر یا محرک با ارائه‌ی معجزه از جانب کنش‌گزار، برای اثبات حقانیت پیام دعوت و حقیقت وجود کنش‌گزار، حجت خود را برای رسانیدن کامل پیام وحی و دعوت، بر همگان تمام می‌کند. پس از کنش ساحران در ارائه‌ی تصوّر مار، موسی وارد فضای تنشی می‌شود، خیال می‌کند مارها واقعی است و می‌ترسد. معجزه تبدیل عصا به ماری بزرگ که همه چیز را می‌بلعد و دستی که از گریبان موسی، نورانی بیرون می‌آید، همان آیت و نشانه‌ای می‌شود که در ابتدای داستان خداوند وعده آن را به موسی داده بود. در برابر چنین عمل خارق‌العاده که از توان بشر خارج است، فضای گفتمانی ارزش محور با بیداری درون رخ می‌دهد و تسلیم، نتیجه‌ی آن است. فضای تنشی بر پایه‌ی درک حقیقت‌جویانه برای فرعون و کسانی که باور و اعتقاد قلبی‌شان تبدیل به جاه‌طلبی، قدرت‌خواهی و منفعت‌طلبی شده،

جدول ۱: تحلیل عناصر داستانی بر اساس بافت گفتمانی داستان حضرت موسی(ع) و فرعون (نگارندگان)
 Table 1: Analysis of story elements based on discourse text of Prophet Musa (AS) and Pharaoh's story

شخصیت Character					
کنشگر (محرک) Actuator	یار دهنده Helper	بازدارنده اصلی Moses' brother: Harun	بازدارنده فرعی (رقیب) Sub-inhibitor (competitor)		
خداوند God	حضرت موسی Moses	فرعون Feron	ساحران Witches		
پیرنگ Story plot					
یادآوری (حسی) - ادراکی و عاطفی) فرعون برای دور کردن او از ابژه ارزشی تهدید فرعون reminded (sensory-perceptual and emotional) of Feron to get away from the value object Feron 's threat to test between Moses and the witches	آزمون میان موسی و ساحران Test between Moses and the witches	ارائه دو معجزه Provide two miracles	ایمان آوردن ساحران Believing in magicians	حرکت موسی و بنی اسرائیل به سوی نیل و فرعونیان در تعقیب آنها Movement of Moses and the people of Israel of toward the sea of Nile and Feron in pursuit of them	ارائه معجزه موسی و نجات تسلیم شدگان و هلاکت انکارکنندگان (فرعونیان) Presentation of the miracle of Moses and the salvation of surrender and destruction of deniers (feron)
گفتمان Conversation					
گفتمان تجویزی Prescriptive Discourse	گفتمان تنش supportive tension discourse	گفتمان تنش (عاطفی) Supportive tension discourse (emotional)	گفتمان تنش (عاطفی) Supportive tension discourse (emotional)	نظام ارزش محور در گفتمان Value-based system in discourse	
فرمان خدا به موسی God's Commandment to Moses	گفتگوی موسی با خدا Talk to Moses with God	یادآوری محبت فرعون به موسی (حس دین) Remembrance of the love of Feron for Moses	یادآوری اشتیاق موسی (حس ندامت) Remembrance of Moses' passion Sense of (repentance)	معرفی خداوند توسط موسی به عنوان یگانه قدرت مطلق The introduction of God by Moses as the only absolute power	
گفتمان تنش supportive tension discourse	گفتمان تنش supportive tension discourse	گفتمان تجویزی و یادگفتمان Prescriptive Discourse and Supportive discourse			
انکار فرعون و تهدید او در زندانی کردن موسی Denial of Pharaoh and his threat to imprison Moses	آزمون و ارائه دو معجزه از سوی موسی برای اثبات حقایق Test and offer two miracles by Moses to prove the truth	سخن خداوند درباره وارث بودن بنی اسرائیل بر هر گونه نعمت God's word about the inheritance of the Israelites for any blessing			
داستان رودررویی موسی با فرعون و ساحران آیات ۶۸-۱۰ سوره شعراء موارد رنگی: در دو نگاره رودررویی موسی با ساحران مشهود است The story of Moses with Feron and the witches Verses 10-68 / Sura Shaerah Colored items: Two episodes in front of Moses are evident with the witches					

نمودار ۱: (چپ) مربع معناشناسی گریماس و راست) مربع‌های تقابلی در داستان حضرت موسی(ع) و فرعون (نگارندگان)
Diagram 1: Left) Grimas semantics square Right) the opposite square in the story of Prophet Moses (a) and Feron

است (Parcham, 2010, p.24, 26-27). بنابراین، معجزه پیامبر، یادگفتمان یا حمایت الهی از یک پیامبر است که در نگاره، به واسطه‌ی شعله مقدس دور سر پیامبر، دست روشن و جسمانه‌ی اژدهای سرخ‌رنگ نمود پیدا کرده است.

۱، حضرت موسی(ع) سوار بر اسب در بخش پایین و سمت راست کادر نمایش داده شده درحالی‌که معجزه‌ی دست نورانی ایشان کاملاً آشکار است. دست راست ایشان، تبدیل به خورشیدی تابان شده است و چون نمایش ستارگان و سیارگان منظومه شمسی به‌ویژه خورشید و ماه در فال‌نامه‌های صفوی است. فرعون، سوار بر اسب در بالاترین بخش تصویر سمت چپ واقع شده است و انگشت حیرت بر دهان می‌گزد. لشکریان نیز در پشت کوه‌ها در بالای کادر، نظاره‌گر گفتگوی میان حضرت موسی و ساحران هستند. هارون در تصویر دیده نمی‌شود. حس ترس در میان ساحران آشفته، ولوله انداخته است و ساحران درحال تازیانه زدن بر حیوانات وحشی برای آرام کردنشان هستند.

تصویر ۱: نگاره رقابت حضرت موسی(ع) و ساحران فرعون، برگرفته از فالنامه مفقود شده، ایران، قزوین، دوران صفویه ۱۵۵۰-۱۵۶۰. آبرنگ کدر و طلایی بروی بوم ۴۴×۵۹ سانتی متر. گردآورنده براسچتین، گنوا. انتشار: پلاس گالرا ۱۹۷۰، تامپسون اند کمبی ۲۰۰۳، توکاتلیان ۲۰۰۷. (Farhad, 2010, p.44).

Fig. 1: Representation of the Prophet Moses (as) and the worshippers of Pharaoh, taken from the missing felonism, Iran, Qazvin, Safavid dynasty 1560-1560. Dark opaque watercolor on canvas 59 x 44 cm. Broschatin, GNOA. Release: Plus Galera 1970, Thompson and Combi 2003, Toktolian 2007

تعادل رنگی دقیقی میان سه بخش فضا برقرار است. آسمان لاجوردین، بخش میانی فضا که صورتی رنگ است و موقعیت حضرت موسی(ع) و معجزاتشان قرار دارند با نمایی از یکی از ساحران و بخش پایین کادر که آبی روشن است و محل قرارگیری ساحران که سوار بر حیوانات و در حالت تشویش هستند. ظاهراً نگاره بیش از هر چیز، جدال بین موسی(ع) و فرعون را آشکار می‌کند. فرعون و موسی(ع) هر دو بر پشت اسب مانند صفوی‌های اصیل و نجیب قرار گرفتند درحالی‌که ساحران با چهره‌های عجیب و بدون بالاپوش در تلاش برای حفظ تعادل خود هستند چراکه عصای موسی به اژدهای قرمز رنگی تبدیل شده است که حریصانه به سمت جادوگران می‌رود و در حال بلعیدن آن‌هاست. ساحران می‌دانستند که این حریصانه حمله کردن مار کار یک ساحر نیست بلکه واقعیت دارد. در برخی گفتمان‌های پیامبران که با توجه به عدم پذیرش حقایق پیامبر از سوی مخاطب انذار، گفتمان دعوت، تبدیل به جدال می‌شود، عامل واسطی به نام «معجزه» برای اثبات حقایق پیامبر دخیل می‌شود. در زبان عربی، ماده‌ی عجز از نظر لغت به معنای ضعف و ناتوانی و نقیض حزم است. معجزه، امری ست خارق‌العاده برای صدق ادعای نبی به اذن خداوند که همه از انجام آن ناتوان باشند. در قرآن، معجزاتی که به پیامبران نسبت داده شده برای اثبات رسالت آنان بوده است و آن اعمال نشان‌دهنده‌ی راستگویی پیامبر و در نتیجه، درستی وحی الهی بوده

تصویر ۲: نگارگری رودروی حضرت موسی(ع) با ساحران فرعون، روایت ابواسحاق نیشابوری، فال نامه شاه تهماسبی، احتمالاً دوره صفویه، موزه توقیاتی استانبول. (Farhad, 2010, p.59)

Fig. 2: Painting on the face of the Prophet Moses (pbuh) with Pharaoh's followers, narration of Abu Ishaq Neishaburi, Falnama of Shah Tahmasebi, probably the Safavid period, Istanbul Topkapi Museum.

در نگاره شماره ۲ که احتمالاً متعلق به مکتب نگارگری اصفهان است، ویژگی حجمپردازی و استفاده از رنگ‌های شورانگیز و طراحی لباس‌ها و چهره‌ها و دستارها مشخصه‌ی نگارگری مکتب اصفهان را آشکار می‌سازد. متن کتیبه‌ی بالای کادر نگارگری به روایت معجزه‌ی شکافته شدن دریا توسط حضرت موسی(ع) برای عبور بنی‌اسرائیل اشاره دارد و همچنین متن کتیبه‌ی پایین کادر نگارگری نیز این مطلب را تصدیق می‌کند. آن چنان که آمده است: *وَ أَنْجَيْنَا مُوسَى وَمَنْ مَعَهُ أَجْمَعِينَ. مَا مَوْسَى وَ تَمَامِ كَسَانِي كَهْ بَا اَوْ بَوَدْنَد نَجَات دَادِيم. هَرْ چَند اَيْن آيَه (سوره شعرا) به‌طور مستقیم به روایت معجزه حضرت موسی(ع) در شکافته شدن دریا اشاره ندارد اما سیاق آیات ۶۱ تا ۶۸ سوره شعرا بر این معجزه و روایت داستان تأکید دارد. درحالی‌که تصویرسازی بر اساس متن مربوط به ارائه‌ی دو معجزه‌ی ید بیضی و تبدیل عصای حضرت موسی به ماری بزرگ است. فرعون با کلاه پادشاهی در دورترین بخش بالای کادر و سمت چپ و حضرت موسی و یارانش در پشت تپه‌ها به تصویر درآمده‌اند. هاله‌ی نورانی دور سر حضرت موسی و درخشش خورشید گونه دست ایشان به‌خوبی به تصویر درآمده است. ساحران با چهره‌هایی انسان گونه و حیوان گونه و مار به دست در تلاش برای مغلوب کردن حضرت موسی هستند اما رنگ نارنجی مشخصی جلوه کرده که با بلعیدن یکی از ساحران، غلبه اعجاز موسی بر ساحران را روایت می‌کند. در تحلیل، ۴ عامل سخن گفتن خداوند بدین صورت هستند:*

۱. پیام دعوت: حقانیت سخن خداوند و نجات تسلیم‌شدگان بر

سخن اوست. ۲. فرستنده پیام: خداوند ۳. واسطه‌ی پیام خداوند، حضرت موسی(ع) است و ۴. گیرنده‌ی پیام، فرعون و ساحران دربار او هستند (تصویر ۲).

۸. شاخصه‌های تصویری دو نگاره بر اساس انواع گفتمانی داستان

از مهم‌ترین عوامل تصویری دو نگاره که در بروز انواع گفتمانی داستان اهمیت دارند، جایگیری شخصیت‌ها و به وجود آمدن ترکیب‌بندی، جسمانه‌های تأثیرگذار با ایزه‌های مهم و ارتباط آن‌ها با شخصیت‌ها چون عصا، درخت سرو کوهی، دید فضایی و جهت حرکت است.

۸-۱. ترکیب‌بندی

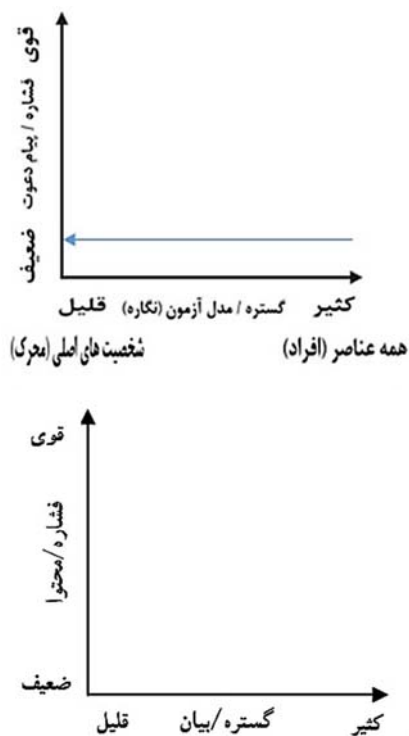
یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های تولید محتوا، فضا سازی است که بیشترین نمود آن در ترکیب‌بندی بروز می‌کند. ترکیب‌بندی بر اساس رویداد داستانی و چگونگی تعامل شخصیت‌ها، جایگیری شخصیت‌ها و حرکات آنان در ترکیب‌بندی مشخص می‌شود. شناخته‌شده‌ترین ترکیب‌بندی‌ها در نگارگری، ترکیب‌بندی اسپیرالی، مثلثی، مربعی و خطی است. با توجه به جدول ۱ و بررسی عناصر داستان و انواع گفتمانی در کل داستان، در دو نگاره موردنظر، طبق موارد رنگی جدول، عناصر اصلی و پی رنگ و گفتمان که گفتمان حمایت الهی یا ارائه معجزه است، مشخص شد. بنابراین در رسیدن به شاخصه‌های تصویری نیز این عوامل در دو نگاره حائز اهمیت هستند.

در نگاره شماره ۱، با در نظر گرفتن حرکت دوار تمامی عناصر، ترکیب‌بندی اسپیرالی در نگاه اول در نظر گرفته شد که با طراحی این ترکیب‌بندی حلزونی یا مارپیچ از سربازان تا فرعون و ساحران و حضرت موسی و ساحر و اژدهاها در این ترکیب‌بندی قرار گرفتند. حرکتی برون‌گرا با شخصیت‌های بشمار و درون‌گرا با تقابل دو مار بزرگ و همچنین حرکات شدید دست و سر ساحران و وحوشی که بر آن سوارند، فشرده‌گی و پر بودن فضا و ریتم چرخشی رنگ در سطوح متفاوت رنگی پلان اول کادر که جنبش را تداعی می‌کند، یک فضای تنش را القا می‌کند (تصویر ۳-الف و ب).

طبق الگوی تنش گفتمان، هرچه قدر گستره عناصر در سطح وسیع‌تر ارائه شوند، فشاره یا محتوای پیام، ضعیف‌تر القا می‌شود (Mostafavi et al., 2013, p.24). در ترکیب‌بندی اسپیرالی که همه عناصر در ترکیب‌بندی دیده می‌شوند، محتوای پیام دعوت به‌درستی و قدرت القا نمی‌شود و صرفاً جدال مشهود است (نمودار ۲). اما زمانی که از ترکیب‌بندی اسپیرالی وارد فضای بسته‌تر با شخصیت‌های محوری داستان و نگاره می‌شویم، طبق مربع معناشناسی گریماس، تقابل‌های تصویری آشکار می‌شود و صرفاً، عناصر اصلی در کادر ترکیب قرار می‌گیرند، محتوای پیام دعوت و تلاش فرعون به جهت مخالفت با نظام ارزشی از موضع قدرت و ثروت آشکارتر می‌شود.

بنابراین طبق تصویر ۶ نمودار و نگاره سمت راست، گفتمان کنشی یا تعاملی که با حالات دست و جهت‌ها و نگاه‌ها ارتباطی بین شخصیت‌ها ایجاد کرده است، تعامل یا کنش میان عناصر به شکل جدال را مشخص کرد. اما گفتمان تنش با محدود کردن ترکیب‌بندی به ترکیبی بسته، تقابل میان موسی و فرعون و دو اژدها را آشکارتر

نمودار ۲: نمودار گفتمان تنشی جهت استفاده در ترکیب‌بندی دو نگاره (نگارندگان)

Diagram 2: Tension discourse diagram for use in dual-image compilation

است که می‌تواند نمایشگر جایگاه متزلزل او در پیام دعوت باشد که بعد از ارائه معجزه، درواقع ساحران به نظام ارزشی موسی روی می‌آورند و اولین ایمان‌آوردگان هستند. بنابراین در گفتمان تنشی محور زمانی که گستره عناصر به شخصیت‌های اصلی محدود شد، طبق جدول ارائه‌شده در تصویر ۴، مفاهیم در تقابل همان مفهوم آزمون ارزش و ضد ارزش، معجزه و سحر، پادگفتمان الهی یا قدرت مادی زوال‌پذیر که محتوای پیام دعوت پروردگار است، آشکارتر نمایش دادند (تصویر ۴).

در نگاره دوم و تصویر ۵، ترکیب‌بندی به‌صورت دایره‌وار با حرکتی برون‌گرا و مرکز‌گرای به نمایش درآمده است که در مرکز و درون کادر، عناصری دیده نمی‌شود اما در محیط و در حرکتی بیرونی چهار عامل موسی، فرعون، اژدها و ساحران در ترکیب‌بندی جای می‌گیرند. با توجه به ابعاد اژدها و نزدیک بودن به دیدن ما، در نگاره دوم نزدیک‌ترین عامل تصویری ترکیب‌بندی و فضاسازی که در افق دید مخاطب است، جسمانه‌ی اژدهاست. بنابراین با تأکیدی که بر این عنصر از لحاظ افق دید و بزرگی و رنگ سرخ شده است، این عامل تصویری، بیش از تأکید بر آزمون به معجزه‌ی الهی در ظاهر ساختن اژدها توسط حضرت موسی تأکید دارد. درواقع در این نگاره جایگاه پادگفتمان الهی و قدرت برتر محسوس‌تر از تقابل رؤیت می‌شود (تصویر ۵).

۸-۲. زاویه دید یا دید فضایی

در نگاره اول، موسی در افق دید ما قرار دارد اما فرعون در میان شخصیت‌های اصلی در بالاترین جایگاه و بالای دید ما قرار دارد و این عامل، قدرت و حاکمیت او و اینکه خود را خدا می‌پنداشت را

تصویر ۳-الف: آنالیز نگاره شماره ۱ بر اساس ترکیب‌بندی اسپیرالی (نگارندگان)

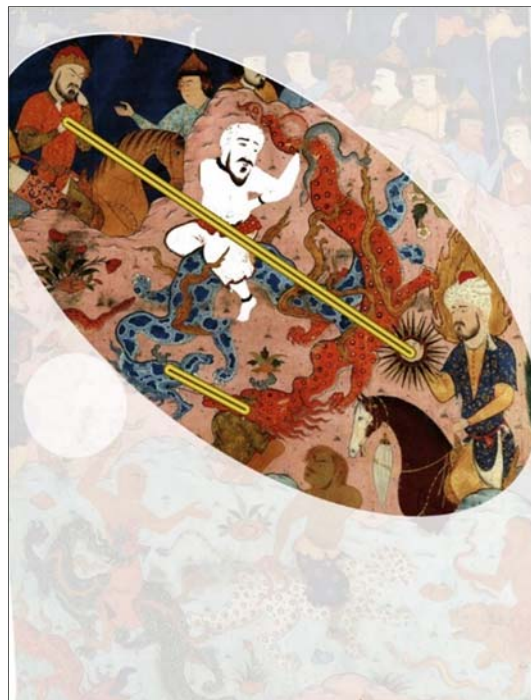
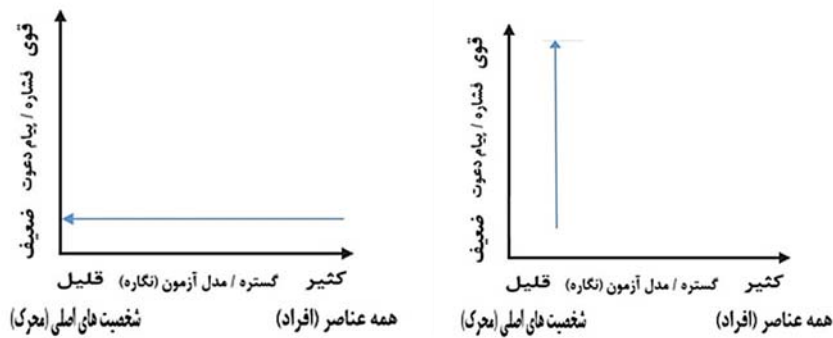
Fig. 3-A: Analysis of Tiger 1 based on spiral composition

تصویر ۳-ب: آنالیز رنگی نگاره شماره ۱ جدال موسی با ساحران که سطوح رنگی پر جنبش فضای تنشی که حاکی از رخ دادن حادثه ایست را به تصویر کشیده است (نگارندگان)

Fig. 3-B: Color Analysis Figure 1 Moses' controversy with witchcraft depicts the colorful surfaces of the movement of the tidal atmosphere indicating the occurrence of an accident.

می‌کند. دست متعجب فرعون در برابر دست نورانی موسی. کلاه پادشاهی فرعون در برابر شعله مقدس دور سر موسی، دو اژدها در برابر هم و همه عوامل قرینه در ایجاد محتوای تقابل در برابر پیام دعوت را می‌رساند. درواقع این تقابل، مفهوم آزمون را بهتر و عمیق‌تر بروز داده است. قرینگی تنها توسط ساحر سوار بر مار بزرگ یا اژدها به‌هم‌خورده

تصویر ۴: مقایسه آنالیز ترکیب بندی به شکل اسپیرال و با محدود کردن افق دید به دو شخصیت اصلی، نگاره دوم جدال حضرت موسی و ساحران، فالنامه شاه تهماسبی (نگارندگان)

Fig. 4: Comparing the analysis of composition in the form of a spiral and by limiting the horizons of sight to the two main characters, the second graph of the controversy of Prophet Moses and the witches, Falnama of Shah Tahmasbi

محتوا را ممکن می‌سازد تا کنش‌های معنا ساز به کنش‌های فیزیکی تبدیل نشوند. احساس و ادراک سوژه روی جسمانه سوار می‌شود (Shairi, 2016, p.270).

از دیگر جسمانه‌های تأثیرگذار به جز اژدها در نگاره اول، پوشش متفاوت موسی با تمامی شخصیت‌هاست. لباس فرعون برگرفته از مصر و ساحران نیمه‌پوشیده با نژادی تیره از آفریقا به نمایش درآمده‌اند اما تنها موسی است که لباس صفوی به تن دارد و در واقع این امر نشان‌دهنده‌ی مطابقت نظام دینی حکومت صفویه با نظام ارزشی موسی است و جایگاه دین در حکومت صفویه که به‌نوعی با پیامبر موردنظر همزادپنداری کرده است. همچنین در نگاره دوم که فضا به‌واسطه‌ی اژدهای بزرگ سرخ‌رنگ و چهره عجیب و غیر باور ساحران، غیرواقعی به نظر می‌رسد، وجود یک تک‌درخت سرو کوهی در بالای کادر علاوه بر گفتمان سنت نگارگری قزوین یا تبریز، فضای قابل‌باور را به نگاره برمی‌گرداند که به‌نوعی طبیعت‌گرایی یا واقع‌گرایی را به همراه دارد و اعجاز پیامبر را قابل‌باور و درک نشان می‌دهد.

به‌خوبی نمایان می‌سازد، بنابراین، برای این شخصیت، قدرت و مقامش منصوب به خودش بود و به یادگفتن الهی اعتقاد نداشت. در نگاره دوم، زاویه دید در شکل‌گیری ترکیب‌بندی بسیار مؤثر است. در واقع عنصر نگاه در شخصیت‌ها، جهت دید فضایی را تعیین می‌کند و در این نگاره، نگاه فرعون در بالاترین جایگاه و افق دید به موسی است و نگاه موسی به اژدها بنابراین زاویه دید، ترکیب‌بندی مثلثی ایجاد می‌کند که در رأس آن اژدها یا گفتمان حمایتی خداوند قرار دارد که تضاد رنگی اژدها به دیگر عوامل، به‌نوعی اژدهای سرخ‌رنگ راه خشمگین به نمایش گذاشته است و در اینجا با گذر از فضای تقابلی، معنایی نگاره، معجزه یا حمایت الهی از یک پیامبر را بالاتر از تمامی قدرت‌ها می‌داند (تصویر ۵).

۸-۳. جسمانه‌های معنا ساز

جسمانه، جسمی است که با جسم فیزیکی متفاوت است. جسمانه بین دو سطح صورت و محتوا قرار می‌گیرد و رفت‌وآمد بین صورت و

تصویر ۵: آنالیز ترکیب‌بندی سه وجهی با تأکید بر عامل «نگاه» و ایجاد جهت، نگاره دوم جدال حضرت موسی با ساحران از فال‌نامه شاه‌طهماسبی، دوره صفویه (نگارندگان)

Fig. 5: Three-dimensional composition analysis with emphasis on the "look" and the direction of creation, the second picture of the Prophet Moses' controversy with the witches from the phallemic of Shah Tahmasebi, Safavid era

نتیجه‌گیری

نسبت می‌داد توسط، حمایت الهی بلعیده و نابود شدند. بنابراین بر اساس بافت گفتمانی دو نگاره جدال حضرت موسی با ساحران از فال‌نامه صفوی، تقابل، صرفاً رودررویی دو شخصیت اصلی نیست، در یک نگاره با محدود کردن کادر، دو شخصیت رودرروی هم قرار گرفتند اما در نگاره‌ی دوم با محدود کردن کادر دو شخصیت اصلی رودرروی هم قرار نگرفتند و هر یک در یک پلان کادر به‌واسطه‌ی عنصر نگاه باهم ارتباط برقرار کردند و همین موارد در مقاله با عوامل بصری شرح داده شد که تقابل متن وقتی به نگاره می‌رسد، با توجه به عوامل بصری متفاوت، معنای متفاوت ایجاد می‌کند. یک تقابل جمع اعداد می‌شود و یک تقابل یادگفتمان را به‌واسطه‌ی اژدها آشکار می‌کند. بر پژوهشگران حوزه‌ی هنرهای اسلامی لازم است که با درک ارتباط میان خداوند و انسان‌ها به‌واسطه‌ی پیامبر و تحلیل نشانه-معناساناسه‌ی نگارگری دینی به‌ویژه داستان پیامبران به معانی سیال و پویای در حال ایجاد شدن، امکان بروز دهند و بیش از تحلیل زیباشناسانه فرم و رنگ و ساختار، با دیدی معناساناسانه و با درک گفتمان‌های خداوند در قرآن نگاهی جدی و تحلیل عمیق به نگارگری دینی داشته باشند چراکه تاکنون ابزاری تأثیرگذارتر از هنر و درک زیبایی بر روح و جان انسان شناخته‌نشده و هنوز انذارها و تشریهای خداوند برای جوامع بشری و نسل‌های آینده تا دستیابی به هدایت قلوب و حرکت در صراط مستقیم ادامه دارد. آن چنان که نگارگران گذشته‌ی این سرزمین، درک عمیقی از تصویرسازی نگاره‌های داستان‌های قرآن به‌ویژه داستان پیامبران و ماهیت انذار و تشریری این نگاره‌ها داشته‌اند.

بافت گفتمانی داستان و نگاره، تقابل‌های مهمی را آشکار ساخت که با مطالعه نشانه‌های معنادار داستان حضرت موسی از قرآن و به‌واسطه‌ی شخصیت‌ها، رویدادها و گفتگو و با در نظر گرفتن کنش‌ها، تنش‌ها، تجویزها و القاها در نظام گفتمانی، نشانه‌های متن تصویری نیز آشکار شد. در فرایند تجزیه و تحلیل گفتمانی نگاره‌ها، مشخص شد، هرچقدر در تحلیل، عوامل فرعی که در روایت مطرح است، حذف شود، با محدود کردن گستره‌ی عوامل نگاره، درک فضای تنشی و میزان قدرت جسمانه‌های بروز کرده در معنای پاد، بیشتر درک می‌شود. در تحلیل دو نگاره این نتیجه حاصل شد که در بیشتر نگاره‌های پیامبران، نگارگران نتیجه‌ی پس از گفتمان پیامبر با امت که به پذیرش یا عدم پذیرش گفتمان دعوت می‌انجامد را، به تصویر کشیده‌اند. با بررسی مدل آزمون در هر دو نگاره، این نتیجه حاصل شد که نگاره اول، گفتمان تنش محور را با تقابل میان موسی و فرعون و ایجاد قطب‌های متضاد ارزش و ضد ارزش به تصویر درآورده است و فضای تنش محور نگاره‌ی دوم با بروز قدرتمند اژدهای سرخ‌رنگ بر یادگفتمان و قدرت مطلق خداوند تأکید دارد. در واقع فضای گفتمانی نگاره اول، موقعیتی منحصر به فرد از تقابل دو شخصیت ارزشی و ضد نظام ارزشی خداوند را به نمایش درآورد که مخاطب با هر یک از این دو شخصیت می‌تواند همزادپنداری کند و نگاره‌ی دوم، فضای گفتمانی منحصر به فردی که حمایت الهی را قطعی و قدرتمند می‌داند، بروز داد و همزادپنداری با شخصیتی که به‌واسطه‌ی تسلیم، جسمانه‌ای قدرتمند به یاری‌اش می‌آید و با شخصیتی قدرتمند و صاحب جاه که تمامی نیروهایی که به خود

۱. «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لَيْتِي هِيَ أَقْوَمُ» همانا این قرآن، خلق را به راست‌ترین و و استوارترین طریق هدایت می‌کند. و یا در آیهای دیگر خداوند می‌فرماید: «... وَ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَ هُدًى وَ رَحْمَةً وَ بُشْرَى لِّلْمُسْلِمِينَ» و نازل کردیم بر تو کتابی که (توضیح) همه چیز در آن است و هدایت و رحمت و بشارت برای مسلمانان است.

2. Context

۳. زندگی دنیا را برای آن‌ها به آبی تشبیه کن که از آسمان فرو می‌فرستیم و به وسیله آن گیاهان زمین سرسبز و درهم فرو می‌روند اما بعد از مدتی می‌خشکند به گونه‌ای با دها آن‌ها را به هر سو پراکنده می‌کنند و خداوند بر هر چیز توانا است. کهف/۴۵

۴. اما کسی که بخل ورزد و (از این راه) بی‌نیازی طلبد، (۸) و پاداش نیک (الهی) را انکار کند، (۹) به زودی او را در مسیر دشواری قرار می‌دهیم؛ (۱۰) و در آن هنگام که (در جهنم) سقوط می‌کند، اموالش به حال او سودی نخواهد داشت! (۱۱) به یقین هدایت کردن بر ماست، (۱۲) و آخرت و دنیا از آن ماست، (۱۳) و من شما را از آتشی که زبانه می‌کشد بیم می‌دهم (۱۴). لیل/۸-۱۴

۵. در قرآن داستان با کلمه‌ی قَصَصْ معرفی شده که نام سوره‌ای از قرآن نیز هست؛ درواقع کلمه قَصَصْ که واژه قصه از آن گرفته شده بیشتر بر روایت یا رویدادی واقعی در زمان گذشته دلالت دارد. قصه در لفظ عربی به معنی پی‌گرفتن یا داستان پی‌گرفته در گذشته است. وقایع گفته شده در قرآن برخی متعلق به گذشته دور است که در قرآن از آن به انباء تعبیر شده. ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْقُرَى نَقَّصْنَاهُ عَلَيْكَ مِنْهَا قَائِمٌ وَحَصِيدٌ. این از داستان‌های شهرها و آبادی‌هاست که ما برای تو بازگو می‌کنیم؛ که بعضی (هنوز) برپا هستند، و بعضی درو شده‌اند (و از میان رفته‌اند) هود/۱۰۰ چون داستان اصحاب کهف و برخی متعلق به دوره متأخر که به اخبار تعبیر شده است. چنانچه در آیه ۳ سوره یوسف خداوند می‌فرماید: نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْخَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ. ما بهترین سرگذشتها را از طریق این قرآن - که به تو وحی کردیم - بر تو بازگو می‌کنیم؛ و مسلماً پیش از این، از آن خبر نداشتی.

۶. ما پیش از تو رسولانی فرستادیم؛ سرگذشت گروهی از آنان را برای تو بازگفته، و گروهی را برای تو بازگو نکرده‌ایم؛ و هیچ پیامبری حق نداشت معجزه‌ای جز بفرمان خدا بیاورد و هنگامی که فرمان خداوند (برای مجازات آنها) صادر شود، بحق داوری خواهد شد؛ و آنجا اهل باطل زیان خواهند کرد (غافر/۷۸).

۷. تلك الرسل فضلنا بعضهم على بعض منهم من كلم الله و رفع بعضهم درجات ... (بقره/۲۵۳) وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا و پیامبرانی که سرگذشت آنها را پیش از این، برای تو باز گفته‌ایم؛ و پیامبرانی که سرگذشت آنها را بیان نکرده‌ایم؛ و خداوند با موسی سخن گفت (و این امتیاز، از آن او بود) (نساء/۱۶۴).

۸. شعراء/۵۰

۹. آیا مردم چنین پنداشتند که به صرف اینکه گفتند ما ایمان (به خدا) آورده‌ایم رهانشان کنند و هیچ امتحانشان نکنند؟ عنکبوت/۲
ما آنچه را که در زمین جلوه‌گر است زینت و آرایش ملک زمین قرار دادیم تا مردم را امتحان کنیم که کدام یک عملشان نیکوتر خواهد بود. کهف/۷

References

- Abbsi, A., Karimi Firoozjani, A. (2012). The Function of Narrator's Prophecy in Adam's Story, *Two Phrases in the Study of Quran and Hadith*, Volume 6, Issue, 1 (11): 159 – 185. [in Persian]
- [عباسی، علی، کریمی فیروزجانی، علی. (۱۳۹۱). کارکرد روایی فرا راوی در داستان حضرت آدم. *دوفصلنامه علمی پژوهشی مطالعات قرآن و حدیث*، (۱۶): ۱۵۹ – ۱۸۵.]
- Ahmad Panah, S. A., Jabbari, E. (2014). Analysis of the Kiumars' Chamber by the Sultan Mohammad based on the Action Pattern and the Tursor Semantic Square, *Journal of Art Research*, Vol. 4, No. 7, Spring and Summer: 75-86. [in Persian]
- [احمدپناه، سید ابوتراب، جباری، انسیه. (۱۳۹۳). تحلیل نگاره بارگاه کیومرث اثر سلطان محمد بر اساس الگوی کنشی و مربع معناشناسی گرمس. *فصلنامه پژوهش هنر*، (۷): ۷۵ – ۸۶.]
- Kurucan, A., & Erol, M. K. (2011). *Dialogue in Islam: Qur'an, Sunnah, History*. Dialogue Society.
- Chetman, S. (2011). *Story and Discourse (narrative structure in fiction and film)*, (Translated by Sadat Mirekhand, R.), Tehran: Zalal Kosar. [in Persian]
- [چتمن، سیمور. (۱۳۹۰). *داستان و گفتن (ساختار روایی در داستان و فیلم)*. ترجمه سادات میرخندان راضیه، تهران: زلال کوثر.]
- Davoudi Moghadami, F. (2014). *Analysis of the Sign of the Discourse's Semantics in Joseph's Story*, *Qur'anic Teachings*, No. 20: 175-192. [in Persian]
- [داوود مقدمی، فریده. (۱۳۹۳). تحلیل نشانه معناشناسی گفتن در قصه‌ی یوسف، *آموزه‌های قرآنی*، ۲۰: ۱۷۵-۱۹۲.]
- Farhad, M. (2010). *Falname, The Book of Omen*, Thames and Hudson: USA
- Qajari, H. A., Nazari, J. (2013). *Application of Discourse Analysis in Social Research*, Tehran: Sociologists. [in Persian]
- [قجری، حسین علی، نظری، جواد. (۱۳۹۲). کاربرد تحلیل گفتمان در تحقیقات اجتماعی، تهران: جامعه‌شناسان.]
- Hosseini, M. (2005). Gtiss al-Nabiya in the narrative of the image, *Quarterly Journal*, No. 13, Academy of Art : 114-112. [in Persian]
- [حسینی، مهدی. (۱۳۸۴). قصص النبیاء به روایت تصویر، *فصلنامه خیال*، فرهنگستان هنر، ۱۳: ۱۱۴-۱۲۱.]
- Islamic Quranic Comprehensive Software 3, *Islamic Computer Science Research Center*. [in Persian]
- [نرم افزار قرآنی جامع تفاسیر ۳، مرکز تحقیقات علوم کامپیوتری اسلامی.]
- Izutsu, T. (1995). *God and man in the Qur'an (the semantics of Quranic worldview)*, (Translated by Aram, A.), Islamic Culture Publishing: Tehran. [in Persian]
- [ایزوتسو، توشی هیکو. (۱۳۷۴). *خدا و انسان در قرآن (معنی‌شناسی جهان‌بینی قرآنی)*. ترجمه آرام احمد، تهران: نشر فرهنگ اسلامی.]
- Kamali Baniani, M., Kamali Baniani, M., Kamali Baniani, M., KHazaei. M. (2014). Exploring the Expression of Allegorical Practices in the Holy Qur'an, *Quranic Studies Quarterly*, Vol. 5, No. 18, summer: 137-152. [in Persian]
- [کمالی بانینی، مجیدرضا، کمالی بانینی، محمدرضا، کمالی بانینی، مهدی‌رضا، خزاعی، مجید. (۱۳۹۳). واکاوی بیان شیوه‌های تمثیلی در قرآن کریم،

- فصلنامه مطالعات قرآنی، ۱۸۵: (۱۳۷-۱۵۲).
- Nagibzadeh, M. (2006). The Qur'an's Story in the Reality of Reality, *The Quarterly Journal of Extension of Knowledge*, Vol. 15, No. 8 (107), Aban: 66-76. [in Persian]
- [نقیب‌زاده، محمد. (۱۳۸۵). قصص قرآن در آینه واقعیت، فصلنامه علمی-ترویجی معرفت، سال پانزدهم، شماره ۸ (پیاپی ۱۰۷)، آبان، صص ۶۶-۷۶.]
- Parcham, A. (2010). Study and Discourse of the Torah and the Gospel and the Qur'an in the Miracles of the Prophets, *Scientific-Research Journal of Adjutant Theology*, Year 1, No. 1, Bahar : 21-36. [in Persian]
- [پرچم، اعظم. (۱۳۸۹). بررسی و مطالعه‌ی گفتمان‌های تورات و انجیل و قرآن در معجزه‌ی پیامبران. نشریه علمی- پژوهشی الهیات تطبیقی، ۱(۱): ۲۱-۳۶.]
- Parvini, Kh. (1998). *Analysis of Literary and Artistic Elements of Quran Stories*, Farhang Gostar: Tehran. [in Persian]
- [پروینی، خلیل. (۱۳۷۷). تحلیل عناصر ادبی و هنری داستان‌های قرآن. تهران: فرهنگ گستر.]
- Renda, G. (2006). Religious Painting in Islam: Painting of Religious Books, *from the Proceedings of the International Congress of Islamic Arts and Crafts*, Tehran, Al-Hoda: 149-151. [in Persian]
- [رندا، گوئزل. (۱۳۸۵). نقاشی دینی در اسلام: نگارگری کتب دینی، از مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی هنرهای اسلامی و صنایع دستی، تهران، الهدی، ۱۴۹-۱۵۱.]
- Shairi, H. R. (2016). *Semiotics of Literature, Theory and Method of Analyzing Literary Discourse*, Tehran: Tarbiat Modares University. [in Persian]
- [شعیری، حمیدرضا. (۱۳۹۵). نشانه‌های معناشناسی ادبیات، نظریه و روش تحلیل گفتمان ادبی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.]
- Tabataba'i, S. M. H. (1995). *Al-Meysan*, (Translated by Musavi Hamedani, S. M.), Q10, Raja Cultural Publishing Foundation: Qom. [in Persian]
- [طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۳۷۴). المیزان. ترجمه موسوی همدانی سیدمحمدباقر، بنیاد نشر فرهنگی رجا، ج ۱۰، قم.]